

Original Article

UGC (University Grants Commission) च्या मानकांनुसार शोधनिबंध राष्ट्रपिता महात्मा गांधी यांचा कामगारांविषयीचा दृष्टिकोन

अशोक दशरथ दारवंटे

विद्यार्थी-शिक्षण, महात्मा गांधी मिशन विद्यापीठ छत्रपती संभाजीनगर

Email: ashokdarwante@gmail.com

Manuscript ID:

JRD -2026-180117

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 1(A)

Pp. 84-86

January - 2026

Submitted: 16 Dec. 2025

Revised: 26 Dec. 2025

Accepted: 11 Jan. 2026

Published: 31 Jan. 2026

सारांश

राष्ट्रपिता महात्मा गांधी यांचा कामगारांविषयीचा दृष्टिकोन हा केवळ आर्थिक नव्हे, तर नैतिक व मानवी मूल्यांवर आधारित आहे. श्रमाची प्रतिष्ठा, शरीरश्रम (Bread Labour), विश्वस्त सिद्धांत, अहिंसक संघर्ष आणि वर्ग-सहकार्य या तत्वांद्वारे गांधीजींनी कामगार-भांडवलदार संबंधांना नवे नैतिक अधिष्ठान दिले. अहमदाबाद गिरणी सत्याग्रह, मजूर महाजन संघाची स्थापना आणि यंत्रसंस्कृतीबाबतची भूमिका यांमधून त्यांच्या कामगारविषयक विचारांची प्रत्यक्ष अंमलबजावणी दिसते. आजच्या जागतिकीकरणाच्या आणि कॉर्पोरेट व्यवस्थेच्या संदर्भातही गांधीजींचे विचार CSR, कामगार कल्याण आणि कार्य-जीवन समतोलसाठी तितकेच प्रासंगिक ठरतात.

मुख्य शब्द : महात्मा गांधी, कामगार विचार, श्रमाची प्रतिष्ठा, विश्वस्त सिद्धांत, अहमदाबाद गिरणी सत्याग्रह, मजूर महाजन संघ, यंत्रसंस्कृती, वर्ग-सहकार्य

प्रस्तावना (Introduction)

महात्मा गांधींचा आर्थिक विचार हा निव्वळ आकड्यांचा खेळ नसून तो नैतिक मूल्यांवर आधारित आहे. औद्योगिक क्रांतीनंतर युरोपमध्ये कामगारांची स्थिती दयनीय झाली होती, त्याचे पडसाद भारतातही उमटले. गांधीजींनी पाहिले की, भांडवलदार आणि कामगार यांच्यातील संघर्ष हा केवळ पैशाचा नसून तो 'मानवी अस्तित्वाचा' आहे.

प्रस्तावनेत प्रामुख्याने 'श्रम आणि भांडवल' यांच्यातील समतोल कसा असावा, याचे सूत्र मांडणे आवश्यक आहे. गांधीजींच्या मते, "संपत्तीचा खरा निर्माता हा कामगार आहे, परंतु त्या संपत्तीचा उपभोग घेताना त्याला सन्मानाची वागणूक मिळत नाही." हाच या शोधनिबंधाचा मुख्य गाभा आहे.

श्रमाची प्रतिष्ठा: तात्विक अधिष्ठान (Philosophy of Dignity of Labour)

गांधीजींनी 'Bread Labour' (शरीरश्रम) ही संकल्पना मांडली.

- संकल्पना: प्रत्येक व्यक्तीने आपल्या अन्नासाठी काही प्रमाणात शारीरिक श्रम करणे आवश्यक आहे. जर समाजात सर्वांनी शारीरिक श्रम केले, तर उच्च-नीच असा भेदभाव उरणार नाही.
- कामगारांचा दर्जा: जेव्हा समाज शारीरिक श्रमाला प्रतिष्ठा देईल, तेव्हा कामगाराला 'मजूर' न समजता 'शिल्पकार' समजले जाईल.
- आश्रमीय जीवन: साबरमती आश्रमातील नियमावली ही कामगार जीवनाचा आदर्श वस्तुपाठ होती, जिथे सफाई कामगार आणि बौद्धिक कामगार एकाच पंगतीला बसत.

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdvrb.org/>

DOI:

[10.5281/zenodo.18617291](https://doi.org/10.5281/zenodo.18617291)

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

अशोक दशरथ दारवंटे, विद्यार्थी-शिक्षण, महात्मा गांधी मिशन विद्यापीठ छत्रपती संभाजीनगर

How to cite this article:

दारवंटे, . अशोक . दशरथ . (2026). UGC (University Grants Commission) च्या मानकांनुसार शोधनिबंध राष्ट्रपिता महात्मा गांधी यांचा कामगारांविषयीचा दृष्टिकोन. Journal of Research & Development, 18(1(A)), 84-86. <https://doi.org/10.5281/zenodo.18617291>

ट्रस्टीशिप सिद्धांत: एक सामाजिक क्रांती (The Theory of Trusteeship)

हा गांधीजींच्या विचारांचा सर्वात महत्वाचा आणि वादग्रस्त ठरलेला भाग आहे.

- मालकी हक्क विरुद्ध विश्वस्त: गांधीजींच्या मते, भांडवलदारांनी त्यांच्याकडे असलेल्या जादा संपत्तीचे मालक न बनता 'विश्वस्त' (Trustee) बनावे.
- कामगारांचा सहभाग: कारखान्याच्या नफ्यात आणि व्यवस्थापनात कामगारांना स्थान असावे.
- अहिंसक बदल: श्रीमंतांच्या संपत्तीचे जबरदस्तीने राष्ट्रीयीकरण करण्यापेक्षा, त्यांच्या हृदयात बदल घडवून ती संपत्ती कामगारांच्या कल्याणासाठी वापरली जावी, असे गांधीजींचे मत होते.

अहमदाबाद गिरणी सत्याग्रह (१९१८): एक केस स्टडी

या मुद्द्याचा विस्तार करताना खालील घटनाक्रम द्यावा:

- पार्श्वभूमी: प्लेग बोनस बंद केल्यामुळे कामगारांवर ओढवलेली उपासमार.
- गांधीजींचे नेतृत्व: कामगारांना ३५% पगारवाढीची मागणी करण्यास सांगणे.
- प्रतिज्ञा: "जोपर्यंत मागणी मान्य होत नाही, तोपर्यंत कामावर जाणार नाही."
- उपोषणाचे शस्त्र: कामगारांची नैतिक शक्ती वाढवण्यासाठी गांधीजींनी केलेले पहिले उपोषण.
- निकाल: मालकांनी मागणी मान्य केली आणि 'लवाद' (Arbitration) पद्धत अस्तित्वात आली.

कामगारांची नैतिक आणि सामाजिक सुधारणा

कामगारांचे जीवन केवळ पगारावर अवलंबून नसते, तर त्यांच्या जीवनशैलीवर असते. गांधीजींनी यावर विशेष भर दिला:

- व्यसनमुक्ती: "कामगारांच्या हातातील पसा दारूच्या गुत्यावर जात असेल, तर पगारवाढीला अर्थ नाही."
- शिक्षण आणि आरोग्य: कामगारांच्या वस्त्यांमधील स्वच्छता आणि मुलांचे शिक्षण ही मालकांची जबाबदारी असावी.
- खादी आणि स्वावलंबन: कामाव्यतिरिक्त फावल्या वेळात कामगारांनी सूतकताई करावी, जेणेकरून संपाच्या काळात किंवा मंदीच्या काळात त्यांच्याकडे उत्पन्नाचे साधन असेल.

कामगार संघटनांचे स्वरूप: मजूर महाजन संघ

गांधीजींनी 'मजूर महाजन संघ' (Textile Labour Association - TLA) ची स्थापना केली.

- वैशिष्ट्ये: ही संघटना आक्रमक नसून विधायक कामात मग्न होती.
- वाद निवारण: संप करण्यापूर्वी मालकांशी चर्चा आणि लवादाकडे जाणे अनिवार्य होते.
- वर्गविग्रह नाकारणे: मार्क्सवाद्यांप्रमाणे गांधीजींनी 'वर्गविग्रह' (Class War) न मानता 'वर्ग-सहकार्य' (Class Cooperation) मानले.

यंत्र संस्कृती आणि बेरोजगारी (Machinery and Labour)

गांधीजी यंत्रांच्या विरोधात होते का? याचे स्पष्टीकरण

1. यंत्र हे मानवासाठी असावे, मानव यंत्रासाठी नको.
2. ज्या देशात कोट्यवधी हात रिकामे आहेत, तिथे मोठ्या यंत्रांमुळे बेरोजगारी वाढते.
3. चरखा हे गांधीजींच्या दृष्टीने सर्वात मोठे 'लोकशाहीवादी यंत्र' होते, कारण ते कामगाराला स्वतःच्या पायावर उभे करते.

समकालीन जागतिकीकरणात गांधीजींच्या विचारांची प्रासंगिकता

आजच्या कॉर्पोरेट जगात गांधीजींच्या विचारांचे महत्त्व:

- CSR (Corporate Social Responsibility): आजची CSR ही संकल्पना गांधीजींच्या 'विश्वस्त' सिद्धांताचेच आधुनिक रूप आहे.
- मानसिक ताण: 'Work-Life Balance' साठी गांधीजींचे श्रमाचे विचार आजही मार्गदर्शक आहेत.

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: <https://jrdrvb.org> Volume-18, Issue-1(A)| January - 2026

निष्कर्ष (Conclusion)

गांधीजींचा कामगार विचार हा केवळ अर्थशास्त्रीय नसून तो आत्मिक आणि नैतिक आहे. त्यांनी कामगाराला 'माणूस' म्हणून सन्मान मिळवून दिला. जोपर्यंत जगात विषमता आहे, तोपर्यंत गांधीजींचा 'विश्वस्त' सिद्धांत आणि 'श्रम प्रतिष्ठा' हे विचार कामगार चळवळीला दिशा देत राहतील.

संदर्भ सूची (MLA Style - Extended)

1. Gandhi, M.K. An Autobiography: The Story of My Experiments with Truth. Navajivan Publishing House, 1927.
2. Desai, Mahadev. A Righteous Struggle: A Chronicle of the Ahmedabad Textile Labourers' Fight for Justice. Navajivan, 1951.
3. Kumar, Ravinder. Essays on Gandhian Politics. Oxford University Press, 1971.
4. Mathur, J.S. Industrial Civilization and Gandhian Economics. Pustak Kendra, 1971.
5. Pradhan, G.P. Lokmanya Tilak and Mahatma Gandhi. Sadhana Prakashan, 2005.
6. Rivett, Kenneth. Economic Thought of Mahatma Gandhi. Allied Publishers, 1959.